

ERZİNCAN VE ÇEVRESİNDE ORTA ASYA TÜRK GELENEĞİNİ SÜRDÜREN BEZEMELİ MEZAR TAŞLARI

Haldun ÖZKAN*

Tarih boyunca dini inançlar ve bunlara dayalı uygulamalar, insanların hayatında etkili olmuş, bu etkilerden toplumlar kendilerini kurtaramamıştır. Eski dini inançların insanlar üzerinde bıraktığı kalıcı izler, semavi din mensuplarını dahi etkisi altında bırakmış ve değişik ölçülerde de olsa yaşatılmaya gayret edilmiştir.

Türk milletinin çoğunluğunun İslâm dinini kabul etmesine rağmen, kısmen de olsa Museviliği ve Hıristiyanlığı kabul eden Türk toplumları da mevcuttur. Türklerin yaşadığı, Anadolu toprakları üzerinde de, Orta Asya'daki inançlarının bir geleneğe dönüşerek hâlâ uygulandığı görülmektedir. Ancak asırlarca İslâmiyet'le yoğrulmuş milletimizin, başlangıçta var olan Şamanizm inancını unutmamış olması ve bunu bir gelenek olarak yaşatması da oldukça ilgi çekicidir. Bu aynı zamanda, Türk insanının karakterindeki değişmeyen yönlerin ortaya konulması ve sürekli yaşatılmasıyla da açıklanabilir.

Türklerin hayatında ölü ve mezar geleneğinin özel bir yeri vardır. Geçmişten günümüze kadar uzanan bu gelenek, değişik dönemlerde farklılıklar göstermekle beraber, ana hatlarıyla aynı anlayışın devamcısı olmuştur. Mezar geleneği, Türklerin İslâmiyeti kabulü ile önemli bir aşama göstermiştir.

Türk mezar mimarisinin bilinen en erken örneklerini Hun dönemine ait kurganlar oluşturmaktadır. Türkistan'da Nain ula-Katanda, Pazırık, Şibe, Tuyahta, Yako-Nur, Berel ve Kızart gibi bölgelerde ele geçen kurganlar, en önemli örnekler arasında yer almaktadır¹. M.Ö.IV-II. yüzyıllarda "Kurgan" adı verilen Türk mezarları, Moğolistan'ın Altay Dağları çevresinde XX. yüzyılda yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır². Türk mezar yapısı olan kurganlar, toprak üstünde gözle görülebilen yığma bir tepe ve toprak altındaki mezar odası olmak üzere iki

*Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

Doğu Anadolu Bölgesi Yüze Araştırmaları çerçevesinde sürdürdüğümüz alan çalışmasında yardımlarını gördüğüm Yrd.Doç.Dr. Hüseyin Yurttaş, Yrd. Doç Dr. Alparslan Ceylan, Yrd.Doç.Dr. Süleyman Çiğdem'e ve çizimleri ile çalışmamıza katkıda bulunan Uzm. Adem Çelikk'e teşekkür ediyorum.

¹ N. Diyarbakırlı; Hun Sanatı, İstanbul, 1972, s.99-108.

² N. Diyarbakırlı; Hun Sanatı, İstanbul, 1972, s.99-108; K. Ottodorn; Kunst Des İslâm Zverst Veroffentlich, Germany, 1964.

kısımdan oluşmuştur.³ Bazı kurganların içerisinde ahşap sandukanın bulunduğu ve ölünün mumyalanarak gömüldüğü de tespit edilmiştir⁴. Türkler, Hunlardan itibaren uyguladıkları bu mezar şekillerini, Anadolu'ya geldikten sonra da kullanmaya devam etmişlerdir. Göktürk (552-745) mezar geleneği, Hun mezarlarının devamı olmakla beraber, bir takım yeni yorumlar da taşımaktadır⁵. Göktürklerden sonra Şamanizm'i terk ederek, Budizm'i devlet dini olarak benimseyen Uygurlar ise (745-840) Hoço ve çevresindeki kalıntılardan anlaşıldığına göre, "Stupa" adı verilen kubbe ile örtülü mezar anıtları yapmışlardır⁶.

Karahanılardan (992-1211) itibaren İslamiyetin Türkler arasında güçlenmesi ile mezar anlayışı ve geleneği de kısmen değişmekle birlikte, kişilerin ölümsüzleştirilmesi ve mezarlarını anıtlştırma düşüncesi silinmemiş, İslâmî anlayışa ters düşse bile başka biçimlere bürünerek yaşamaya devam etmiştir⁷. Çünkü İslâm inancına göre bir mezarın tapınma mahalline dönüşmesini engellemek amacıyla, Hz.Muhammed (s.a.v) mezarların tesviye edilmesini emretmiştir⁸. İslâm dönemindeki mezarların şekillenmesi konusunda araştırmacılar değişik görüşler ortaya koymuşlardır⁹.

³Dıştan bakıldığında bir tepe görünümündeki bu mezar yapılarının iç düzeni, toprak altında da ayrıca planlanmış bir mezar odası sistemine sahiptir. Mezar odasındaki duvarlar, ağaç kütüklerinin düşey ve yatay olarak sıralanmasıyla oluşmuştur. Bu mezarların örtü sistemi ise, ağaç gövdelerinin birbirine bitişik kirişler şeklinde dizilmesiyle meydana getirilmiştir. N. Diyarbakirli; Hun Sanatı, İstanbul, 1972, s.99-108.

⁴B. Ögel; İslâmîyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962, s.57.; O. Aslanapa; Türk Sanatı I, İstanbul, 1972, s.1-2.; A.İnan; Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1962, s.497-509. ; N. Diyarbakirli; "Türklerde Mezar Yapısı ve Mezar Gelenekleri" Türk Kültürü, S. 28, Ankara, 1992.

⁵Göktürkler M.S.VI-VIII. Yüzyılda Şamanizm'i benimsemişlerdir ki bu inancın etkisiyle farklı uygulamalar doğmuştur.

⁶M.Cezar; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s.67-75.; O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1972, s.10-11.

⁷B. Karamağaralı; Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1972, s.1.

⁸Müslüman'ın kıyamet gününü beklediği son istirahatgâhi bu nedenle serbest biçimde şekillenememiştir. Fakihler, hadislerle dayanarak mezarın yapısını, boyutları, toprak üstünde ve toprak altındaki kalacak bölümleri ve kullanılacak malzemesine kadar açık bir şekilde ifade etmişlerdir. Y. Ragheb; "İslâm Hukukuna Göre Mezar Yapısı", İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Merasimleri, Ankara, 1996, s.21.

⁹Y. Ragheb; "İslâm Hukukuna Göre Mezar Yapısı", İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Merasimleri, Ankara, 1996, s.17; B. Karamağaralı; Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1972, s.1; H. Önkal; Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara, 1992, s.1., İlk Müslümanlar, nâşın konulduğu çukurun yeriyile, birbirinden ayrılan iki mezar türü biliyorlardı: bunlardan ilki çukurun kıbleye bakan tarafın altına kaldığı "lahd", diğeri de çukurun bir tabut gibi mezarın orta yerine açıldığı "şakk" yada "darîh"dir.

Hız Muhammed (s.a.v.) ve ilk iki halifenin kabirlerinin üzerinde deve hörgüçünü andıran bir tümsek bulunuyordu¹⁰. Bu düzenleme daha sonra şekilsel yorumlara uğrayarak bir çok bölgede kurallara uygun defin biçiminin yerini almış¹¹ ve yeni inançların, adetlerin, sanat anlayışlarının etkisinde, bölgelerin şartlarına bağlı kalarak değişik tipte mezarlar ortaya çıkmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde de Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, mezarlık olan yerlere karşı büyük saygı gösterilmektedir¹². Mezarlıkların temiz tutulmasına ve ayak altında çiğnenmemesine de ayrı bir özen gösterilmiştir.

İnançlara göre koruyucu ruhları temsil eden hayvan heykellerini mezarların etrafında görmek mümkündür. Özellikle koç-koyun heykellerinin yanı sıra at heykellerine hem Orta Asya Türk mezarlarında hem de Doğu Anadolu'da¹³ Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Van, Kars¹⁴, Tunceli illerinde¹⁵ sık sık rastlanmaktadır. Bu mezarlardaki koç-koyun heykelleri genellikle ayakta veya yere çökmüş bir tarzda yapılmıştır¹⁶. Doğu Anadolu'da yukarıda belirtilen yerleşim yerlerinde yapılan koç-koyun heykelleri oldukça sade iken, Erzincan çevresindekilerin bir çoğunun

¹⁰ Bu daha sonraki mezar şekillerine örnek olmuştur. İslâmiyet'in ilk yıllarında uygulanan defin geleneklerine aykırı olmalarına karşın, İslâmiyet mezar odalarını kaldırmamış, hatta başlangıçta karşı çıkmamıştır. Ancak bu uygulama XIII. Yüzyıla kadar şiddetli eleştirilere de uğramıştır. Y. Ragheb; "İslâm Hukukuna Göre Mezar Yapısı", İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Merasimleri, Ankara, 1996, s.21

¹¹ Y. Ragheb; "İslâm Hukukuna Göre Mezar Yapısı", İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Merasimleri, Ankara, 1996, s.22.

¹² Z.V.Togan; "Türk Sanat Tarihi Araştırmasının Temel Meseleleri" Türk Kültürü El Kitabı C.II, İstanbul, 1972.

¹³ M. A.Çay; Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983, s.36.37.

¹⁴ H. Z. Koşay; "Doğu Anadolu Mezarlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri" Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959 Kongreye Sunulan Tebliğiler, Ankara, 1962, s.256.; M. A.Çay; Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983, s.36.

¹⁵ Tunceli'de ata mezarlarına, Orta Asya'da olduğu gibi büyük saygı gösterilir. Mezarlar ya orman içinde ya da dağ tepelerindedir. Halk bu mezarları ziyaret edip, kurbanlar keser ve saz çalıp ağıt yakarlar. Bu da eski Türk hayatında, ata ruhlarını memnun etme inancının Tunceli'de görülen izleridir. Y.Kalafat; Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1990, s.106.

¹⁶ Anadolu'daki Koç-Koyun mezar taşlarının XIII. yüzyıldan itibaren Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin hakim oldukları sahada görünmeleri, bu tip mezar taşlarının Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerine ait bir gelenek olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Bu devirdeki Türkmenlerde mevcut dini tolerans, Alevilik v.b. gibi inançların güçlü mevcudiyeti, Türklerdeki bu eski milli geleneği tekrar canlandırmıştır. Ayrıca bu geleneğin tekrar ortaya çıkışında devrin örf, adet ve dini inançları kadar, Türkmenlerin iktisadi ve sosyal yapıları da etkili olmuştur. M. A.Çay; Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983, s.36-37.; İ.Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977, s.265.

üzerlerinde çeşitli eşyalara ait kabartmaların kullanılması ve ayrıca yazıta yer verilmesi, farklı ve zengin bir uygulama olarak görülmektedir (Resim 2,3).

Erzincan çevresinde ki bir çok ilçe ve köy mezarlığında (Çayırılı ve Üzümlü İlçeleri başta olmak üzere Çayırılı İlçesinin Başköy, Sarıgüney, Çamurludere, Ozanlı, Çaykent Köyü mezarlıklarında)¹⁷ bu tarzda düzenlenen koç-koyun heykelli ve bezemeli mezarlarla karşılaşmaktadır. Mezarların büyük bir kısmı Çayırılı İlçesine bağlı Başköy'deydir almaktadır.¹⁸ Alevî vatandaşlarımızın yaşadığı bu köyün, yeni ve eski olmak üzere iki mezarlığı bulunmaktadır. Köy daha sonra güneye taşınmış ve bugün az sayıda nüfusu bulunan (90 kişi) bu yerleşimin tarihi bir mezarlığı bulunmaktadır. Başköy mezarlığı eski köyün güneyinde yüksek bir tepe üzerine kurulmuş 40'ın üzerinde bezemeli mezar ile 5 koç heykeli bu alanda yer almaktadır (Resim 4-5). Ancak köylülerin verdiği bilgilere göre bu koç heykellerinin daha fazla olduğu ve değişik yerlere götürüldüğü belirtilmektedir.

Başköy mezarlığındaki diğer önemli mezar şeklini de kademeli ve yüksek kaidelere sahip mezarlar oluşturmaktadır. Lahidin iki ucuna prizmal şekilde taştan yüksek şahideler dikilmiştir (Resim 5, 6). Başköy'deki lahit tarzındaki mezarların bir kısmı örme olarak, bir kısmı da yekpare bloklardan yapılmıştır.

Çayırılı'nın batısındaki Ozanlı Köyü'nde (eski adı Hıranı-Heyrani), geleneksel mezar taşlarının çokça bulunduğu bir yerleşin yeridir¹⁹. Bu köyün mezarlığında da bölgedeki diğer mezarlar gibi yapılmış lahid şeklinde 6 mezar bulunmaktadır (Resim 7-11). Yine Çayırılı'ya bağlı Sarıgüney Köyünde (eski adı Semek)20 civarında bezemeli mezar taşı ve 3 koç heykeli, Çamurdere Köyü'nde, 26 bezemeli mezar (Resim 12-14); Çaykent'de 3 koç heykeli bulunmaktadır. Çayırılı'nın büyük köylerinden olan Yeşilyaka Köyü mezarlığında da balbal şeklinde mezarlar yer almaktadır²⁰. Aynı geleneğe yapılmış mezarları ve koç heykellerini sayısal olarak daha da artırmak mümkündür.

Erzincan ve çevresindeki mezarlar sarı renkli tercan taşından yapılmış olup, üzerindeki bezemeler ile oldukça dikkat çekmektedirler. Bu taşların yan yüzlerinde bir takım eşya, araç gereç ve ev şekilleriyle geometrik tarzda işlenmiş sembolik şekiller bulunmaktadır (Çizim 6,7). Bu figürlerin ilk zamanlarda yalnız bezek olarak değil, oraya defnedilmiş, kişinin cinsiyeti, hayatı ve mesleği ile alakalı motifler olarak kullanılırken, son zamanda yapılan mezarlar üzerinde ise, her iki

¹⁷ Köylere ait isimler Cumhuriyetin ilk yıllarında değiştirilmiş ancak değiştirilen eski isimlerin de bir kısmı öztürkçe olup (eski adı Gülebağdı- yeni adı Yaylakent, Avşin-i Ulya-Yukarı Kartallı, Avşin-i Süfla- Aşağı Kartallı, Gelinpertek-Gelinpınar v.d.) yeni isimlerle değiştirilmiştir.

¹⁸ H.Gündoğdu; "Eski Bir Kültür Merkezi: Başköy" Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi Paneli, (Otlukbeli-Erzincan 11 Ağustos 1996), Ankara, 1997, s.136.

¹⁹ A.Ceylan; "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", 17.Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, 2000, s.184.

²⁰ Bölgedeki Balbal şeklinde yapılan mezarlar ayrı bir çalışmada ayrıntılı olarak tanıtılacaktır.

gruba ait motiflerin tek mezar üzerinde tezyinat amaçlı olarak işlendiğini görmekteyiz. Mezar taşlarının çoğunun üzerinde gençliği, şecaati gösteren kılıç, kalkan, hançer, bıçak, sadak, ok, yay, tüfek, tabanca, eğerli at, koç, figürleri görülürken, hürmet edilen büyük bir şahsın veya din adamının mezar taşlarında ise tespih, kandil, v.b. eşyalar tasvir edilmiştir. Kadınlara ait mezar taşlarında ise ev şekilleri (Çizim 1), dokuma tezgahı, şiş, herek, çatal, ibrik, tarak, tepsi, fincan, kandil motifleri, iğne, sap, küskü gibi resimlerin yapıldığı görülmektedir. Geometrik örnekler arasında ise ışınal sistemde tasvir edilmiş güneş motifleri ve madalyonlar yer almakta olup, bunlar dekoratif şekilde işlenmişlerdir (Çizim 2-5). Buradaki işlemeli mezarların da bir kısmı tahrip edilmiştir.

Mezarlardaki bezemenin, mezarda yatan kişinin şahsiyetiyle, yaşam biçimiyle yakından alakalı olduğu açıktır. Beylere ait mezar taşları daha bezekli ve zarif işlenmektedir. Hatta denilebilir ki bu tip mezar taşları, aşiret, oymak, veya boy beyleri ile yakınlarına ait olabilir. Ancak bunların köktü Şamanizm'e kadar inen, İslâmiyet'in kabulünden sonra da Alevî çevrelerinde dini bir içerik kazanarak sembolleşen anlamları olduğuna kuşku yoktur. Örneğin ibrik temizliğin, paklığın; tepsi konukseverliğin; kandil aydınlığın; ayna, güneş ve ayın sembolleridir. Orta Asya Hun Türklerinin mezarlarında aynanın bulunması da bu ilişkinin bir sonucudur²¹. Tüfek, tabanca, ok, yay, eyerli at tamamıyla Türklerin yaşama biçimleriyle ilgili semboller olup, mezarda yatan kişilerin yiğitlik ve kahramanlıklarını, muharip sınıfından insanlar olduklarını temsil etmektedir. Son on yıla kadar aynı gelenekte bir çok mezarın yapıldığı, günümüzde ise tek tük yapılarak bu geleneğin yaşatılmaya devam edildiğini bölge insanından öğrenmekteyiz. Yöre halkı mezarların üzerindeki motiflerin anlamları konusunda ayrıntılı bilgiye sahip olmayıp, babalarından, dedelerinden duydukları ve gördükleri motifleri benzer ifadeler ile aktarmışlardır.

Erzincan ve çevresinde uygulanan bu mezarların benzerlerine Erzurum'un Hınıs Mirseyit Köyü mezarlığında rastlanmaktadır. Buradaki iki tür mezardan²² ilki yekpare taş sandukalar olup, sandukaların kenarları bezenmiş ve baş ayak taşları işlenmiş bırakılmıştır. Ayrıca bu mezarlar üzerinde kuşların su içebilmeleri için de iki su çukuru yapılmıştır. İkinci tür mezarlarda ise sanduka bulunmayıp baş ve ayak taşları bezemeli olarak yapılmıştır. Erkeklerle ait mezarlar üzerindeki motifleri kılıç, kama ve kalkan resimleri oluştururken, kadınlara ait mezar taşlarında dokuma tezgahı, şiş, herek ve çatal motifleri görülür ki bazen bu motiflerin üzerine tarihte yazılmıştır.

Doğu Anadolu'da mezar taşlarına yapılan hayvan, kuş, silah, bitki ve benzeri betimlemeler ve yaşıntıdan yansıtılan kabartmalar, yine eski Türk

²¹ M. A.Çay; Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklere Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983, s.36-37.

²² T.Baykara; "Mirseyit (Tanır) Köyü Mezarlığı" Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, Sayı:4, Nisan 1972, Erzurum, 1972, s.53-55.

inançlarının şuuraltı devamından başka bir şey değildir²³. Bunların bir kısmı, asıl anlamları ve fonksiyonları unutulmuş olsa bile, onlar, atalarının ruhlarını memnun etmek, yardıma çağırarak, düşmanla mücadeleye giderken silahlarını yanında bulundurmaları inancından kaynaklanan semboller olarak yapılmıştır. “Ata ruhu” inancının izleri bu yörede güçlü bir biçimde yaşamakta ve Türk inanç sisteminin bir kısmını bu şekilde sürdürmektedir²⁴.

²³ E.Esin; İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul, 1978, s.140.;
E.Esin; Türk Kosmolojisi, İstanbul, 1979, s.127.

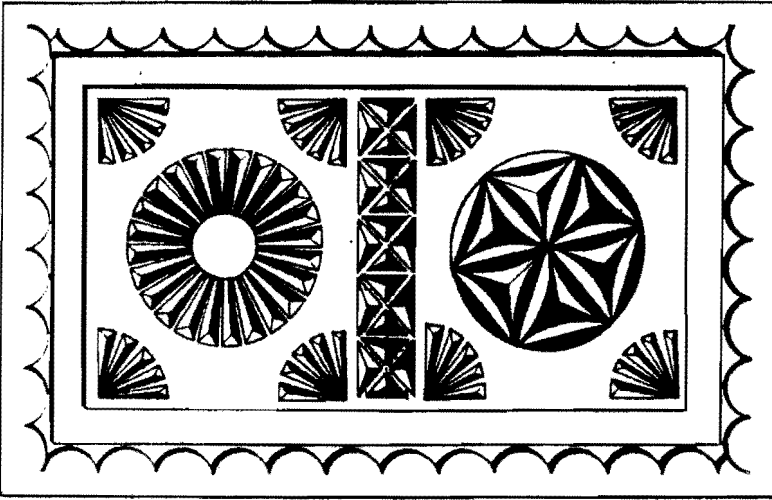
²⁴ Y.Kalafat; Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1990, s.107.

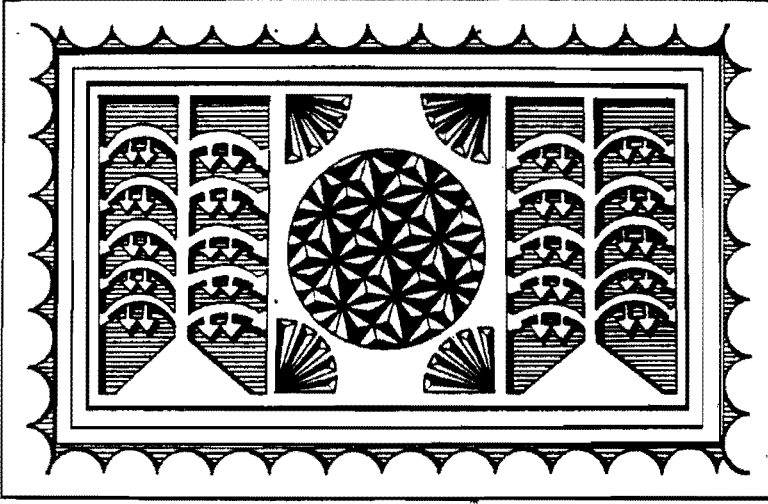
Çizim 1: Çayırılı / Başköy mezarlığından bir koç heykeli (A.Çelik)

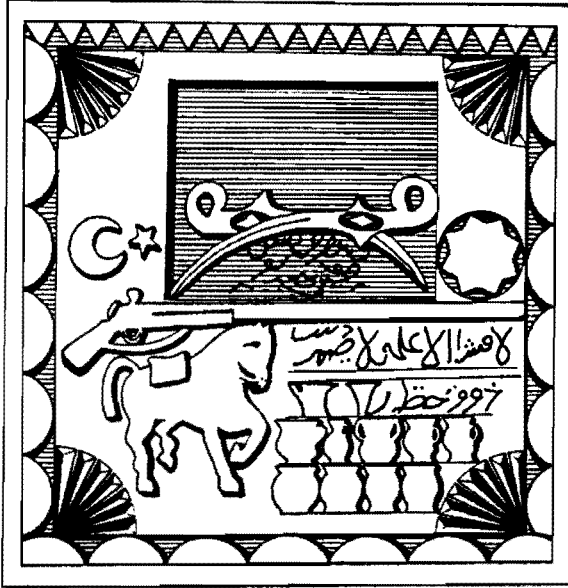
Çizim 2: Başköy'de bir mezar taşı üzerine işlenen ev tasviri (A.Çelik)

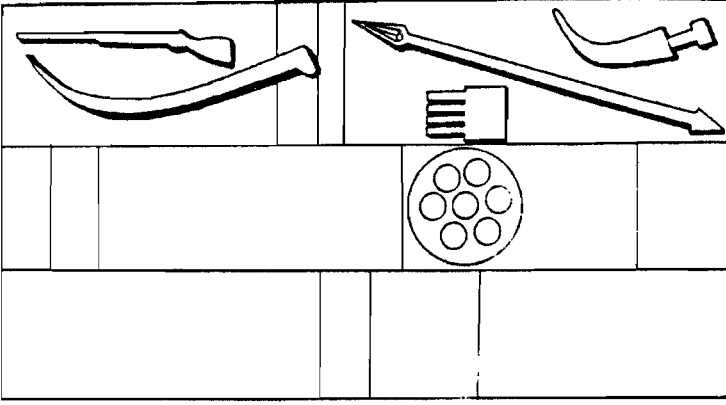
Çizim 3: Ozanlı Köyü mezarlığından bir mezar taşı (A.Çelik)

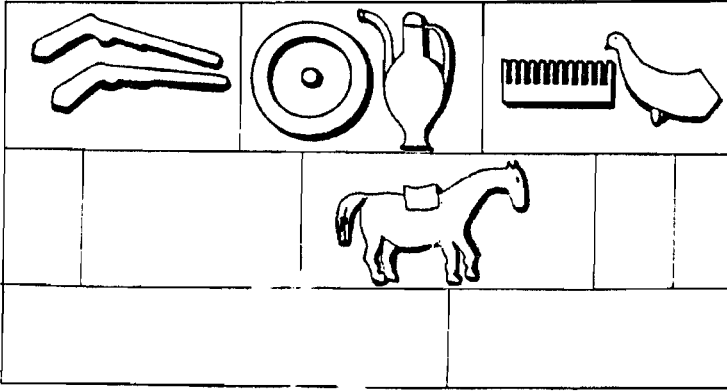
Çizim 4:Başköy mezarlığında bir mezar taşı (A.Çelik)

Çizim 5: Başköy mezarlığında bir mezar üzerindeki at, silah ve kılıç motifi (A.Çelik)

Çizim 6: Erzincan çevresindeki mezar taşları üzerine yaygın olarak işlenen motifler (A.Çelik)

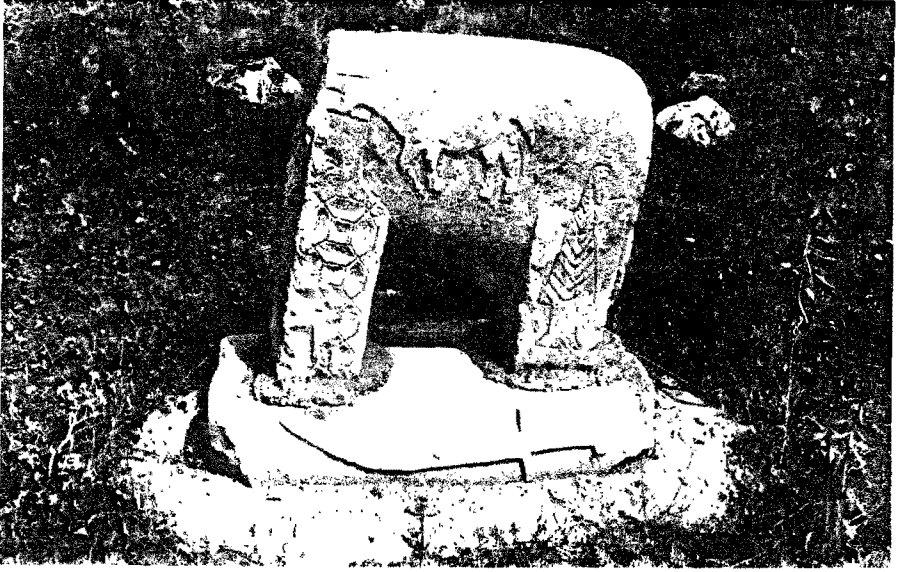
Çizim 7: Erzincan çevresindeki mezar taşları üzerine yaygın olarak işlenen motifler (A.Çelik)

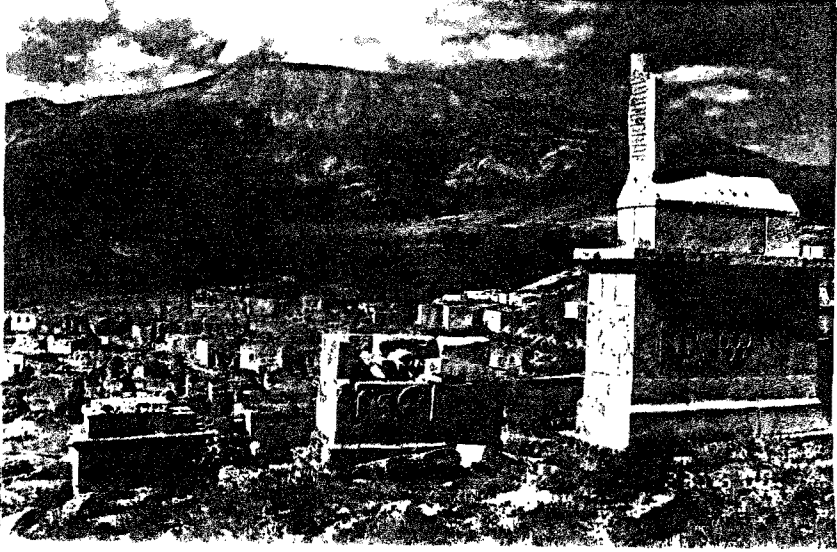
Resim 1: Üzümlü mezarlığından bir koç heykeli

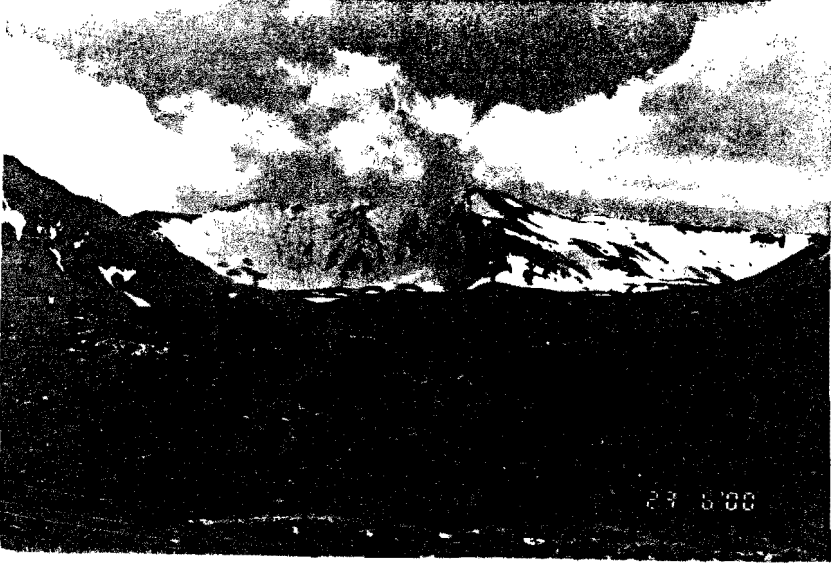
Resim 2: Üzümlü mezarlığından üzerinde yazıt olan bir koç heykeli

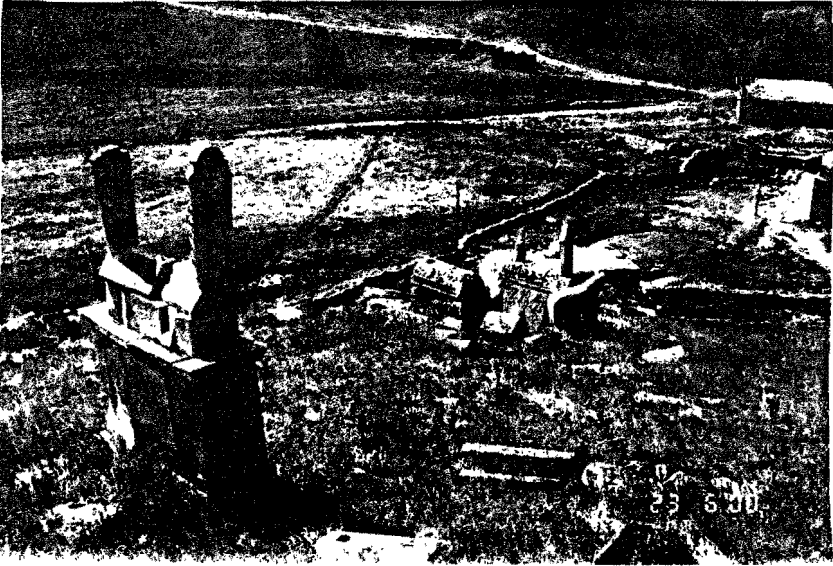
Resim 3: Üzümlü mezarlığından eğerli at, kılıç ve selvi ağacı işlenmiş bir koç heykeli

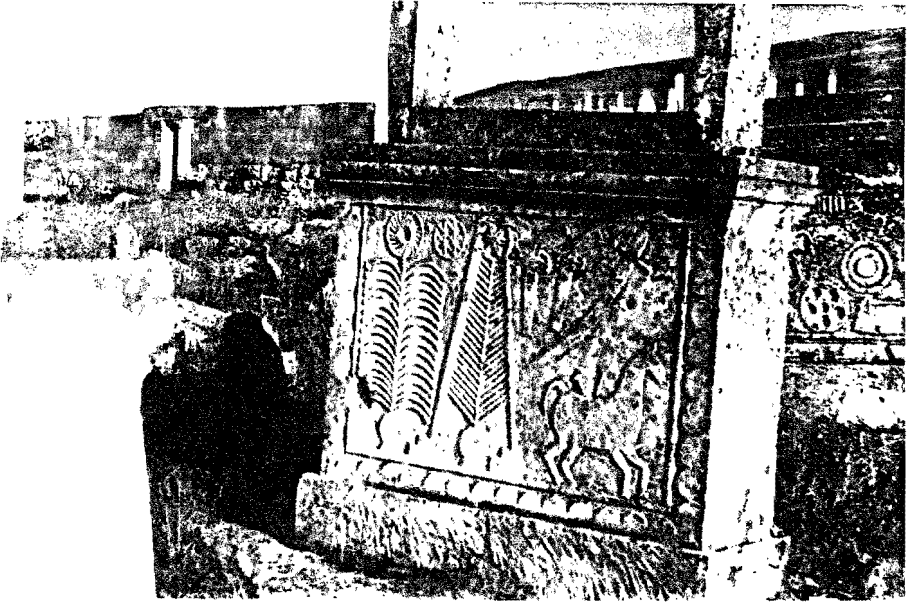
Resim 4: Başköy'ün ve mezarlığının genel bir görüntüsü

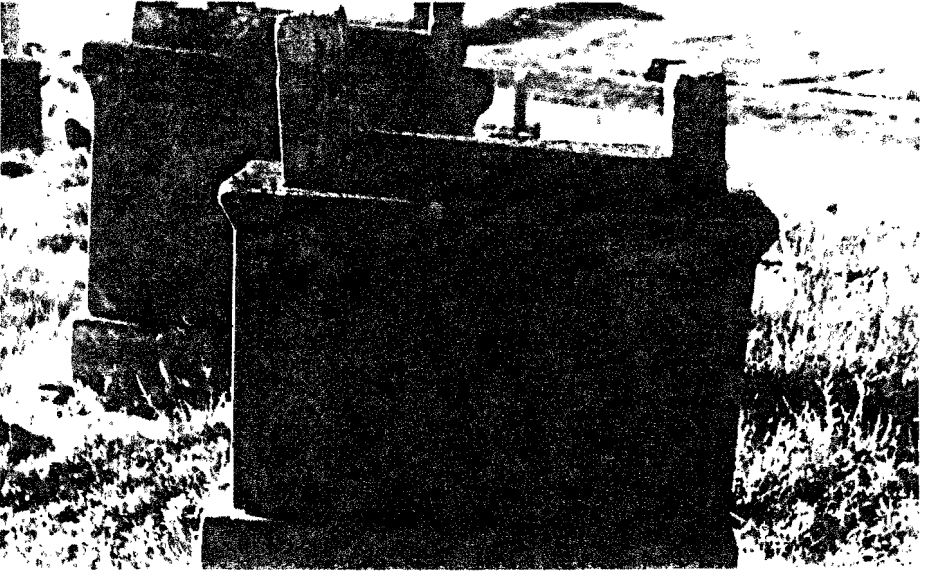
Resim 5: Başköy mezarlığından bir görünüm

Resim 6: Başköy mezarlığının mezar taşları ve koç heykeli

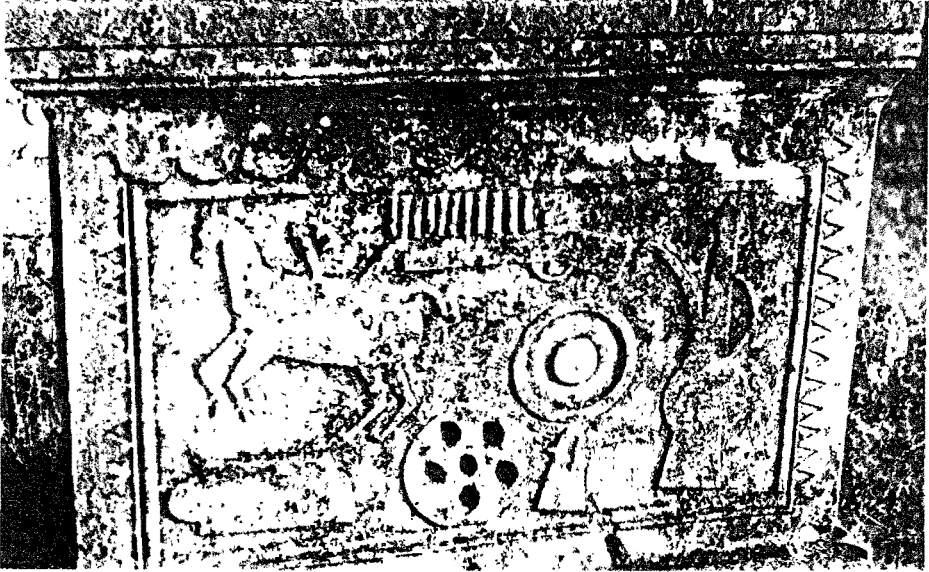
Resim 7: Ozanlı Köyü'nden bir mezar taşı

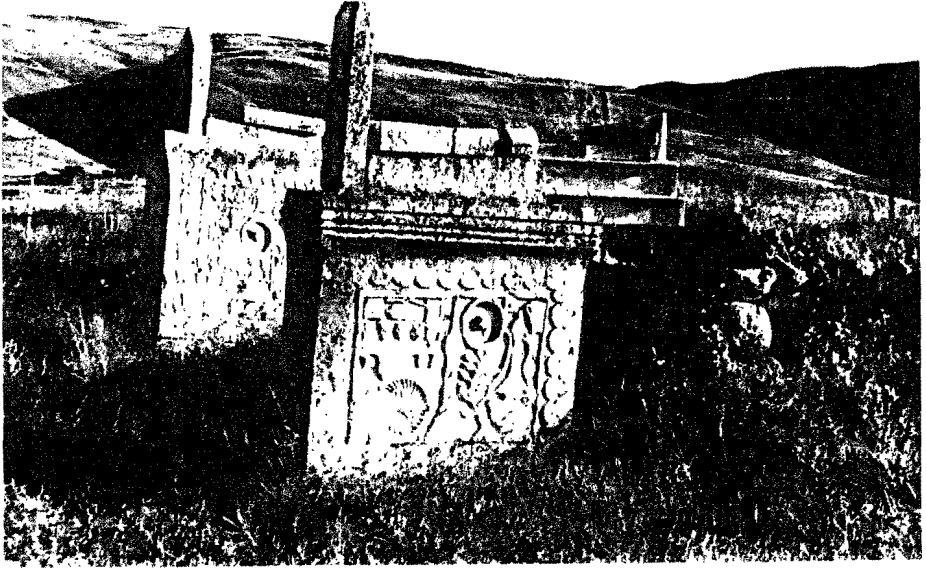
Resim 8: Ozanlı Köyü'nden bir mezar taşı

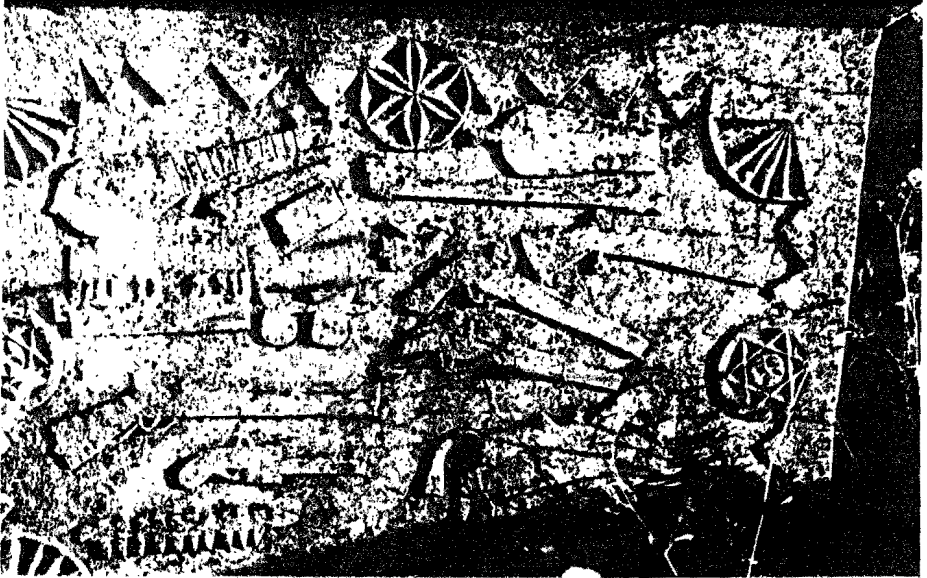
Resim 9: Ozanlı Köyü'nden bir mezar taşı

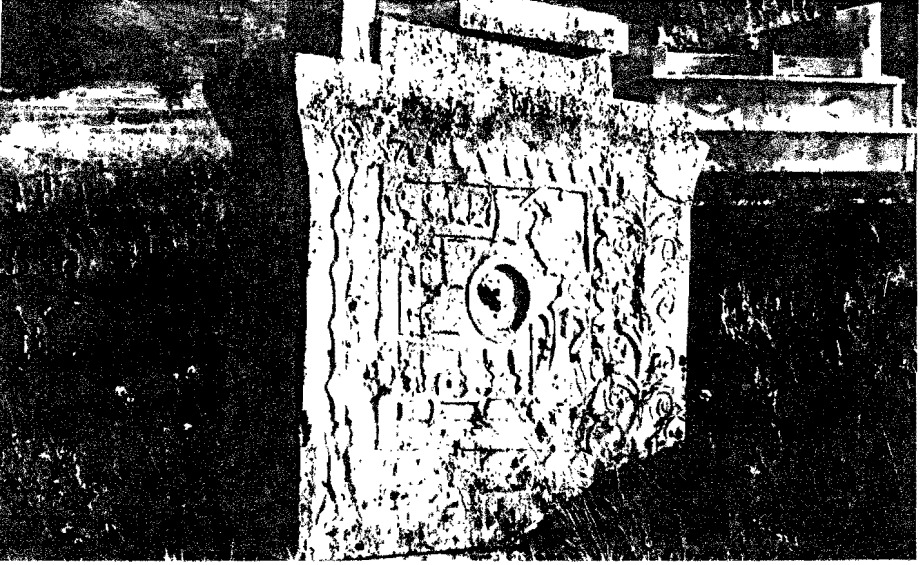
Resim 10: Ozanlı Köyü'nden bir mezar taşı

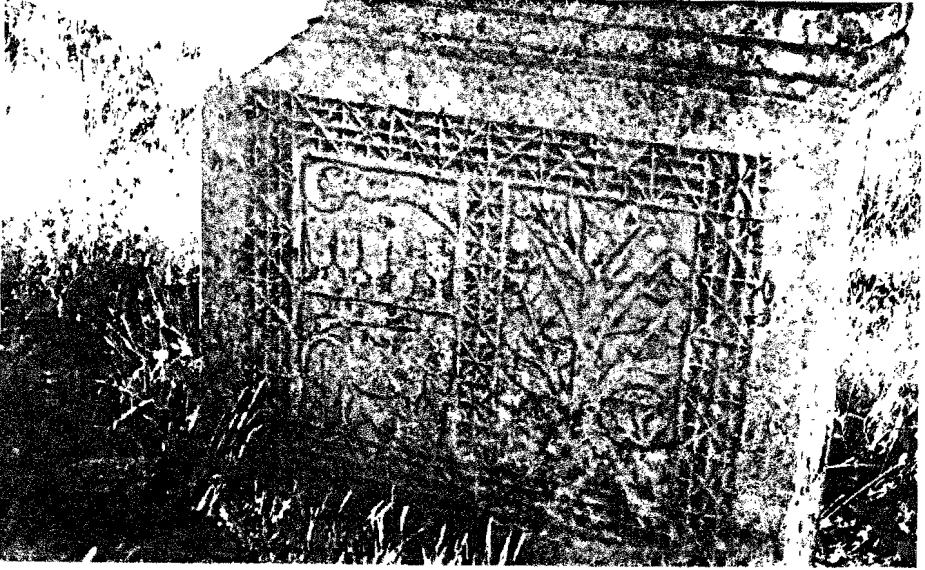
Resim 11: Ozanlı Köyü'nden bir mezar taşı

Resim 12: Çamurdere Köyü'nden bir mezar taşı

Resim 13: Çamurdere Köyü'nden bir mezar taşı

Resim 14: Çamurdere Köyü'nden bir mezar taşı